

Τα σχολικά βιβλία ιστορίας: συγκροτώντας την εθνική μας ταυτότητα

Ευαγγελία Κανταρτζή

Διευθύντρια Μουσείου Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης

info@ekedisy.gr

Περίληψη

Στο άρθρο παρουσιάζεται η ιστορία των σχολικών βιβλίων Ιστορίας και το νομοθετικό πλαίσιο. Η πρόβλεψη για τη διδασκαλία του μαθήματος ξεκίνησε επισήμως το 1863 ενώ τα πρώτα επίσημα αναλυτικά προγράμματα εκδίδονται το 1894 στα οποία ορίζεται και η διδακτέα ύλη η οποία ξεκινά από τη μυθολογία. Σύμφωνα με τα αναλυτικά προγράμματα τα οποία διαμορφώθηκαν έγινε η συγγραφή σχολικών βιβλίων Ιστορίας, μερικά από τα οποία, δημιούργησαν έντονες αντιπαραθέσεις και «πολέμους» με αποτέλεσμα την απόσυρσή τους.

Λέξεις-κλειδιά: Ιστορία, Σχολικό Βιβλίο, Αναλυτικό Πρόγραμμα.

1. Αναλυτικό πρόγραμμα και σχολικά βιβλία Ιστορίας: το νομοθετικό πλαίσιο

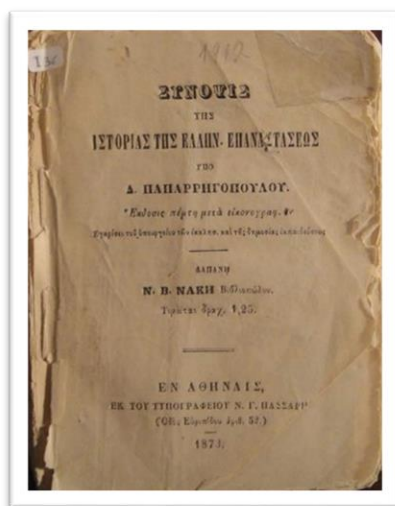
Η ιστορία των σχολικών βιβλίων ιστορίας και η θεσμοθέτηση σχετικού αναλυτικού προγράμματος ακολούθησε σε γενικές γραμμές την ιστορία των υπόλοιπων σχολικών εγχειριδίων.

Με τη θεσμοθέτηση του εκπαιδευτικού συστήματος στο ελεύθερο ελληνικό κράτος και τη λειτουργία των πρώτων για την εποχή σχολείων δε φαίνεται να δίνεται ιδιαίτερο βάρος στη διδασκαλία της Ιστορίας. Έτσι, στα πρώτα διατάγματα του ελληνικού κράτους η διδασκαλία της Ιστορίας ορίζεται να πραγματοποιείται «*ει δυνατόν*», (Β.Δ. 6 - 2 - 1834: άρθρο 1,2. Διάταγμα για την οργάνωση των Δημοτικών Σχολείων) με αποτέλεσμα στην πράξη η διδασκαλία της Ιστορίας να γίνεται μόνο στα σχολεία που βρίσκονται στις πρωτεύουσες των επαρχιών (Μπούντα, 2006).

Το 1863, με το εγχειρίδιο *Περί Δημοτικής εκπαίδευσης* του Ι. Π. Κοκκώνη, προβλέπεται πλέον η διδασκαλία του μαθήματος από την τρίτη τάξη του Δημοτικού. Βέβαια, στα αναγνωστικά του Δημοτικού ήταν πολύ συνηθισμένο να υπάρχουν κείμενα καθαρά ιστορικά ή με στοιχεία της ιστορίας με περιεχόμενο από τη μυθολογία, την Οδύσσεια, τους περσικούς πολέμους και την ελληνική επανάσταση. Ο Κοκκώνης σύστηνε για ιστορικό εγχειρίδιο στο Δημοτικό τη μετάφραση του Καμερέρου, η οποία χρησιμοποιούνταν στο Ελληνικό Σχολείο από το 1853, με έγκριση μάλιστα του κράτους, αλλά στην πραγματικότητα είναι άγνωστο ποια βιβλία και πώς τα χρησιμοποιούσαν για τη διδασκαλία οι εκπαιδευτικοί. Μάλιστα, σύμφωνα με την Κουλούρη (1988), σε μεγάλο βαθμό κυκλοφορούσαν κλεψίτυπα βιβλία και αντιγραμμένα τμήματα από όποια βιβλία έφταναν στα χέρια των δασκάλων. Το Υπουργείο επιχείρησε, έστω και αποσπασματικά, να αναβαθμίσει τον τρόπο διδασκαλίας και ο Κοκκώνης το 1850 συνιστούσε στους δασκάλους να αρχίζουν τη διδασκαλία της Ιστορίας με ιστορικά διηγήματα και βιογραφίες χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της ερωταπόκρισης: «*Η διδασκαλία της ιστορίας πρέπει ν' αρχίζεται από ιστορικά διηγήματα, συντόμους βιογραφίας των ενδόξων ανδρών, έπειτα διηγήσεις αξιοσημειώτων συμβάντων, φυλαττομένης της χρονολογικής τάξεως. Ταύτα δε πρέπει να λαμβάνονται από την Ελληνική ιστορίαν κυρίως, διδόμενα και ως προγυμνάσματα εις αποστήθισιν, και εις έκθεσιν ιδεών...*» (Κοκκώνης, Ι. (1850). *Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής, Περί των βοηθητικών γνώσεων*).

Το 1868 εκδίδεται από τον Γ. Κωνσταντινίδη, *Νέος Οδηγός*, ο οποίος ανατυπώθηκε πολλές φορές μέχρι την αντικατάσταση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου από τη συνδιδασκτική. Στη συνέχεια, το 1872, εισάγεται ως αναγνωστικό στα Δημοτικά σχολεία *Η Σύνοψις της ιστορίας της Ελληνικής επανάστασεως* του Δ. Παπαρρηγόπουλου: «*Της προ τριών ετών συστηθείσης υμίν υπό του υπουργείου, ου πρῆστάμεθα, Συνόψεως της ιστορίας της Ελληνικής επανάστασεως, συνταχθείσης μεν υπό του κ. Δ. Παπαρρηγοπούλου, εκδοθείσης ἤδη το τρίτον υπό του κ. Ν. Νάκη, μετά προσθήκης και πέντε εικόνων εκ των διακριθέντων εν τω Ελληνικῷ αγώνι ανδρῶν, συνιστώμεν και αύτις υμίν ως αναγνωστικόν βιβλίον, εισακτέον μετά τοσοῦτω πλείονος προθυμίας εις το περ' υμῶν διευθυνόμενον σχολεῖον, ὅσω η ιστορία εκάστου ἔθνους, αποτελούσα σήμερον μίαν των απαραίτητων αναγκαίων γνώσεων παντός πολίτου, ἔχει διά τους Ἕλληνας ἰδίως και ἄλλην εθνικὴν αξίαν, ως αποδεικνύουσα ὅτι αι πράξεις, δι' ὧν η πατρίς αυτῶν ανεγεννήθη εν τη ελευθερία, κατ' ουδέν υπολείπονται των ἄθλων, δι' ὧν οι αθάνατοι αυτῶν πρόγονοι ἐδόξασαν την παλαιάν Ελλάδα· αἰσθημα ευγενές, το οποίον εἶναι υμέτερον ἔργον να αναπτύξητε εν ταις απαλαῖς καρδίαις των παιδίων...*» [Εν Αθήναις τη 10η Μαΐου 1872, Ο υπουργός Ν. Νοταράς (Κουλούρη, 1988: λήμμα 54, σελ. 227)].

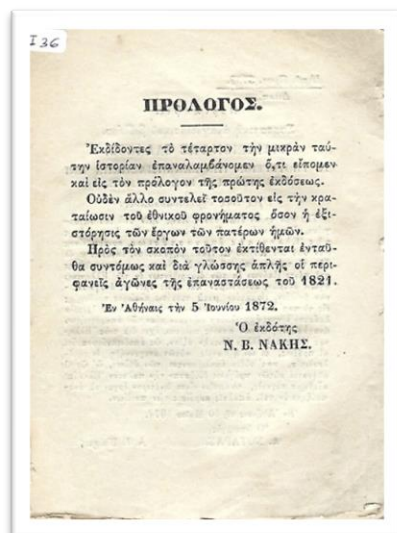
Εικόνα 1.

Η πρώτη επίσημη προσπάθεια για λεπτομερή καθορισμό της ύλης κάθε μαθήματος και για σύνταξη ενός στοιχειώδους ωρολογίου προγράμματος γίνεται με το «*Στοιχειώδεις πρακτικαὶ οδηγίαι*» του Γενικού Επιθεωρητῆ Δημοτικῶν Σχολείων Δ. Γ. Πετρίδη το 1881, που αποτελεί και την πρώτη προσπάθεια για τη δημιουργία Αναλυτικῆς Προγράμματος⁵. «*Ο διδάσκαλος οφείλει να διδάσκη διηγούμενος εν γλώσση ορθή, σαφεί, αφελεί και τη παιδική των παιδῶν αντιλήψει ηρμοσμένη, και αείποτε της μορφώσεως του παιδός στοχαζόμενος τα κυριότερα των κατὰ τους παρελθόντας χρόνους συμβάντων, και μάλιστα των του εθνικῆς ημῶν βίου*» (Κουλούρη, 1988: 259). Μάλιστα, τα μαθήματα του Δημοτικῆς σχολείου κατανέμονται ως εξής: 12 ὥρες για Ελληνικά (πραγματογνωσία, ανάγνωση, γραφή, γραμματική), Αριθμητική και στοιχεῖα Γεωμετρίας 5 ὥρες, Ἱερά μαθήματα 3 ὥρες, Γεωγραφία 3 ὥρες, Ἱστορία 2-3 ὥρες, Φωνητικὴ μουσικὴ 2 ὥρες, γυμναστικὴ 2 ὥρες (Λέφας, 1942: 90-114).

⁵ Στις οδηγίες αυτές περιλαμβάνεται ο σκοπός του Δημοτικῆς σχολείου, τα καθήκοντα των δασκάλων, η διδακτέα ὕλη του μαθήματος σε γενικές γραμμές και η μέθοδος διδασκαλίας (Μήτσης, 1999: 27).

Στο πρόγραμμα αυτό το μάθημα της Ιστορίας περιλαμβάνεται για πρώτη φορά ως αυτόνομο μάθημα με κύριο σκοπό τη δημιουργία εθνικού φρονήματος «η έμπνευσις φρονήματος εθνικού και φιλοτιμίας, όπως καταστή μέλος άξιον μεγαλουργήσαντος έθνους... Προς τούτο ανάγκη τα μεν ιστορικά συμβάντα να διδάσκωνται εν ζωηρότητι και εναργεία, οι δε χαρακτήρες των δρώντων προσώπων να εξαίρωνται, και τα μεγάλα έργα αυτών να εικονίζωνται διά ζωηρών χρωμάτων...».

Εικόνα 2.

Το μάθημα οφείλει να εξαίρει τα ένδοξα ιστορικά γεγονότα και τα ειρηνικά έργα και να προάγει την αντίληψη ότι όποιος είναι εργατικός και άξιος πατριώτης πετυχαίνει στη ζωή του, ανεξάρτητα από την κοινωνική του προέλευση. Διδακτέα γεγονότα είναι όσα προάγουν το εθνικό φρόνημα και τη μόρφωση των μαθητών.

Η ιστορία δεν περιλαμβάνει μόνο στρατιωτικά και πολιτικά γεγονότα, αλλά «ο οίκος, η κοινωνία, η πολιτεία, η τέχνη, η επιστήμη, το εμπόριο, η βιομηχανία και οι προς ανάπτυξιν και προαγωγήν τούτων αγώνες της ανθρωπότητας» περιέχονται στην ιστορία. Από κάθε ιστορική γνώση «δέον να συνάγεται ηθικόν πόρισμα» ότι η ευτυχία ή η δυστυχία ατόμων, κοινωνιών και εθνών εξαρτάται από την τήρηση ή μη των «ηθικών νόμων» και των επιταγών της «θείας Προνοίας» (Πετρίδης, 1881).

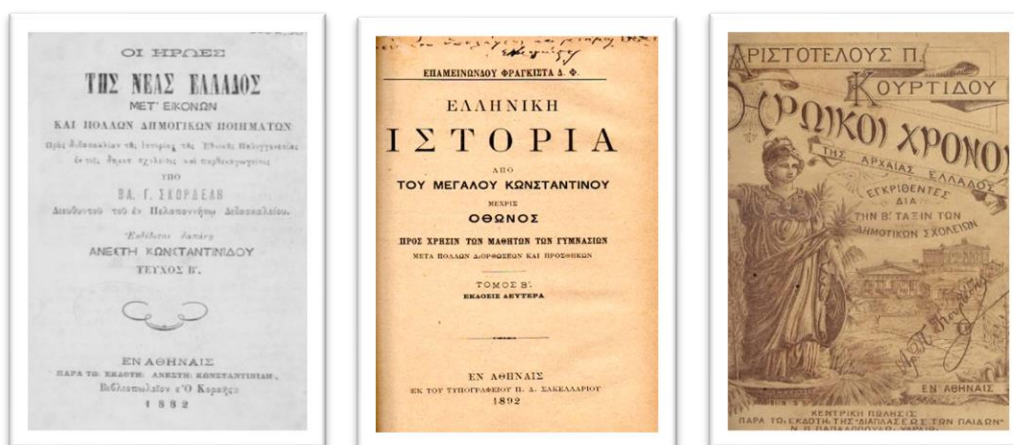
Το πρόγραμμα του 1881 σηματοδοτεί τον «εξελληνισμό» της σχολικής Ιστορίας και την επίσημη καθιέρωση του τρίσημου σχήματος της ελληνικής Ιστορίας (ελληνική αρχαιότητα, Βυζάντιο, νεότερη Ελλάδα), όπως διατυπώθηκε από τον ιστορικό Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο από τη δεκαετία του 1850 με την πρώτη έκδοση της *Ιστορίας* του (Μπούντα, 2006).

Ο Πετρίδης το 1881 προέτρεπε η διδασκαλία της Ιστορίας να γίνεται χωρίς τη χρήση εγχειριδίων, ωστόσο, δε φαίνεται να προέκυψε ιδιαίτερο όφελος από αυτήν τη σύσταση, αν κρίνουμε από την εκτίμηση του Παπαμάρκου το 1885 πως λόγω ανικανότητας των δασκάλων ο τρόπος διδασκαλίας της Ιστορίας «ουδαμώς συντελεί εις την γνώσιν των πατρίων και ουδένα επομένως ζήλον προς τα πάτρια η διδασκαλία αυτής εγγενά...» (Κουλούρη, 1988: 300).

Ουσιαστικά, μέχρι το 1880 επικρατεί μια κατάσταση στασιμότητας στην εκπαίδευση και ιδιαίτερα στον τομέα των σχολικών βιβλίων. Μια νέα κίνηση δημιουργείται από τον «Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» ο οποίος αρχίζει να αναπτύσσει μια

ευρεία δράση που αφορά την ίδρυση σχολείων, την έκδοση βιβλίων, την εισαγωγή σύγχρονων παιδαγωγικών μεθόδων και τη σύνταξη σχολικού προγράμματος. Μάλιστα, καθώς θεωρεί την αλληλοδιδασκτική μέθοδο ξεπερασμένη, στέλνει στη Γερμανία τρεις υποτρόφους εκπαιδευτικούς, τον Σπύρο Μωραΐτη, τον Χαρίσιο Παπαμάρκο και τον Παναγιώτη Οικονόμου για να μελετήσουν τα νέα παιδαγωγικά και διδακτικά συστήματα. Με την επιστροφή των τριών παιδαγωγών αρχίζει η διάδοση του ερβαρτιανού συστήματος και η αντίδραση εναντίον της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου και της διάσπασης της ύλης των αναγνωστικών σε αυτοτελή τεμάχια. Το ερβαρτιανό σύστημα ζητούσε ενότητα και συγκέντρωση του περιεχομένου γύρω από τα φρονηματιστικά μαθήματα και ο Ροβινσών Κρούσος του Ντεφόε θεωρήθηκε από τους ερβαρτιανούς σαν πρότυπο βιβλίο. Έτσι, αρχίζουν να αυξάνονται οι πιέσεις για την αντικατάσταση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου και εισάγονται, με την επιρροή και του ελληνικού ρομαντισμού και της έξαρσης του μεγαλοϊδεατισμού, νέα εκπαιδευτικά πρότυπα με στόχο την «*ηθική διαπαιδαγώγηση*» του ανθρώπου στη βάση της κλασικής αρχαιότητας και της ορθόδοξης πίστης (Κόντονη, 1997: 123).

Εικόνες 3, 4 & 5.

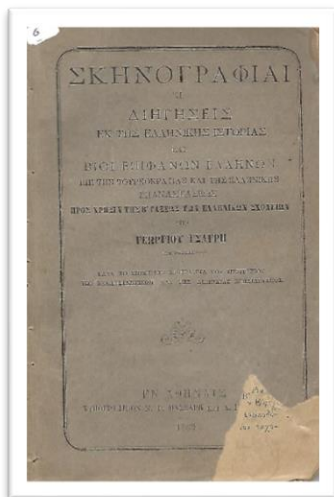
Στις προκηρύξεις για τη συγγραφή αναγνωστικών βιβλίων της περιόδου αυτής είναι χαρακτηριστικό ότι για τη Β΄ τάξη ως περιεχόμενο ορίζεται να περιέχει διηγήματα από την αρχαία Ελλάδα, μυθολογία με σύντομη περιγραφή τόπων και φυσικών φαινομένων, για τη Γ΄ τάξη το περιεχόμενο να αντλείται από την Οδύσσεια και για τη Δ΄ τάξη από τον Ηρόδοτο. Ανάμεσα στα βιβλία που εγκρίνονται, εγκρίνεται ως αναγνωστικό για τη Β΄ τάξη και ένα βιβλίο καθαρά ιστορικό, οι *Ηρωικοί χρόνοι της Αρχαίας Ελλάδας*, του Αριστοτέλη Κουρτίδη.

Σε όλο τον 19ο αιώνα η ιστορική γνώση μεταδίδεται μέσω των αναγνωστικών. Μάλιστα, βιβλία ιστορίας χρησιμοποιούνται ως αναγνωστικά όπως η *Σύνοψις της Ελληνικής Επαναστάσεως* του Δ. Παπαρρηγόπουλου, τα *Ιστορικά αποσπάσματα της αρχαίας Ελλάδος* της Αγάπης Λαμπίση και το *Ήρωες της Νέας Ελλάδος* του Βλάσιου Σκορδέλη. Αυτό οφειλόταν κυρίως στο ότι δεν προβλεπόταν η σύνταξη ιστορικών εγχειριδίων για τα Δημοτικά σχολεία (Κουλούρη, 1988: 53). Από το 1884 αρχίζει να διδάσκεται στα Ελληνικά σχολεία της μέσης εκπαίδευσης η Ιστορία του Ελληνικού Έθνους με κάθε περίοδο της ελληνικής ιστορίας να αντιστοιχεί σε μία τάξη Γυμνασίου και το βιβλίο του Επαμεινώνδα Φραγκίστα (1886) με τίτλο *Ελληνική Ιστορία*.

Στη νέα προκήρυξη για συγγραφή σχολικών βιβλίων το 1882 σύμφωνα με τον νόμο ΑΜΒ΄ «περί Τελέσεως Διαγωνισμού προς Σύνταξιν Διδακτικών Βιβλίων της Μέσης και

Κατωτέρας εκπαίδευσης» ως περιεχόμενο των αναγνωστικών της Γ΄ και Δ΄ τάξης οριζόταν ύλη ιστορική και μάλιστα από τη νεότερη ελληνική ιστορία (τουρκοκρατία και επανάσταση). Στο αναγνωστικό του 1889 *Διηγήσεις Αγωνιστού ή Σκηνογραφίαι εκ της Ελληνικής Επανάστασεως* που έγραψε για την Δ΄ τάξη Δημοτικού ένας από τους πρωτοπόρους της Νέας Αθηναϊκής Σχολής, ο Γεώργιος Δροσίνης, η υπόθεση του Αγώνα αποτελεί τον πυρήνα μιας ενιαίας πρωτοπρόσωπης αφήγησης συγκεκριμένου αγωνιστή, με κύριο στόχο να φορτίσει το φρόνημα και τη σκέψη των μικρών μαθητών.

Εικόνα 6.

Στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και συγκεκριμένα από το 1886 έως το 1893 χρησιμοποιήθηκε στα Δημοτικά και Ελληνικά σχολεία ο νέος τύπος ιστορικού βιβλίου, οι σκηνογραφίες, που περιείχαν «σκηνές» της ελληνικής ιστορίας από την αρχαιότητα και την ελληνική επανάσταση. Τα ιστορικά κομμάτια παρουσιάζονταν σαν παραμύθι κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας, κάνοντας την ιστορική γνώση ευχάριστη. Σκοπός δεν ήταν τόσο η μετάδοση γνώσεων όσο η κάλυψη συναισθηματικών στόχων. Στο Δημοτικό σχολείο είχαν ενσωματωθεί στο αναγνωσμάτιο της Δ΄ τάξης.

Με τον διαγωνισμό του 1893 καταργούνται οι σκηνογραφίες τόσο από την πρωτοβάθμια όσο και από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και ορίζεται ως ύλη της Ιστορίας, παράλληλα με τη αφήγηση της αρχαίας και νέας ελληνικής ιστορίας, ο βίος επιφανών αρχαίων Ελλήνων και προσώπων της τουρκοκρατίας και της επανάστασης του 1821 (Κουλούρη, 1988: 56-58). Προκειμένου να γίνει πιο ελκυστική και αποτελεσματική η διδασκαλία, αρχίζουν να χρησιμοποιούνται και απεικονίσεις προσώπων ή μνημείων –όπως ο Όθων με φουστάνελα εν μέσω αρχαίων ερειπίων παραλαμβάνει ένα βιβλίο από τη φτωχή Ελλάδα, πίσω από την οποία στέκεται ένας ιερέας– με στόχο τη δημιουργία συμβολισμών.

Τα πρώτα επίσημα ωρολόγια προγράμματα που δημοσιεύονται στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* το 1894 συντάσσονται από τον Χ. Παπαμάρκο. Η ύλη των μαθημάτων είναι αναλυτικά γραμμένη για κάθε μάθημα, χωρίς όμως να αναφέρεται ο σκοπός διδασκαλίας κάθε μαθήματος. Το πρόγραμμα είχε διαφοροποίηση ανάλογα με τον οργανικό τύπο του σχολείου και το φύλο των μαθητών. Η Ιστορία εντάσσεται στα «πραγματικά» μαθήματα και στο Αναλυτικό Πρόγραμμα της Ιστορίας ορίζεται διδακτέα ύλη η οποία ξεκινά από τη μυθολογία έως την πρόσφατη ιστορία με αναφορά στα ένδοξα πρόσωπα.

Λίγο αργότερα, με το Β.Δ. της 11-9-1897, είχαμε το πρώτο πλήρες πρόγραμμα για τα Ελληνικά σχολεία. Στον διδασκαλικό οδηγό του Βλάση Σκορδέλη αναφέρεται ότι η Ιστορία

«είναι σχολείον θρησκευτικής μορφώσεως». Έτσι, στο Ελληνικό σχολείο είχαμε εξαρχής ωρολόγιο πρόγραμμα –με προβλεπόμενη διδασκαλία της Ιστορίας επί τρίωρο/ εβδομάδα στη Β΄ και Γ΄ τάξη (Δημαράς, 2017: Α 66)– ενώ ως σκοπός του οριζόταν η προετοιμασία των μαθητών για το Γυμνάσιο και η προσπάθεια να «εντυπώση εις την μνήμην τα κυριότερα συμβάντα, ονόματα και χρονολογίας και να μορφώση την εις ελευθέραν έκθεσιν ιδεών έξιν των μαθητών» (Β.Δ.: 31 - 12 - 36).

Με τον Νόμο ΓΣΑ του 1907 το Υπουργείο επιχειρεί την έγκριση και χρήση του ενός και μόνου βιβλίου ανά μάθημα, ενώ σταδιακά, ιδιαίτερα μετά το Αναλυτικό Πρόγραμμα της 1^{ης}/9/1913, το Υπουργείο όριζε και τους επιμέρους τίτλους κάθε ενότητας. Αναφορά στο μάθημα της Ιστορίας βρίσκουμε στο πρόγραμμα του 1913 για τα «πλήρη δημοτικά σχολεία αρρένων και θηλέων». Η ύλη περιλαμβάνει μυθολογία και ελληνική αρχαιότητα, ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο, τουρκοκρατία, επανάσταση και σύγχρονη Ελλάδα, μέχρι τον Βασιλιά Γεώργιο τον Α΄. Περιλαμβάνει επίσης στοιχεία της ευρωπαϊκής Ιστορίας, κυρίως των χωρών που συνδέθηκαν με την ελληνική ιστορία. Το Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1913 περιλαμβάνει τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του Ελευθέριου Βενιζέλου και ισχύει περίπου έως τη δικτατορία του 1967. Το ότι δεν περιέχει καινοτομίες ερμηνεύει και την αποδοχή του (Μπούντα, 2006).

Από τις εκθέσεις των κριτών που δημοσιεύονταν στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* κατανοούμε ότι η ομοιομορφία των σχολικών βιβλίων Ιστορίας, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, οφειλόταν στον αυστηρό καθορισμό του περιεχομένου τους από το Υπουργείο. Σημαντικό ρόλο έπαιξε και η ίδρυση του Οργανισμού Εκδόσεων Σχολικών Βιβλίων από το 1937 (επί Μεταξά, με τον Νόμο 952). Ως αποτέλεσμα, επιτάχθηκε η ομοιομορφία στο περιεχόμενο των βιβλίων, καθώς ορίζονταν συγκεκριμένοι άξονες ανάπτυξης κάθε ενότητας. Με αυτόν τον τρόπο, εγκεκριμένα και μη εγχειρίδια, όλα γράφονταν βάσει των κατευθύνσεων του Υπουργείου, εφόσον στόχος των συγγραφέων ήταν η έγκριση των βιβλίων τους ως σχολικών⁶.

Το επόμενο Αναλυτικό Πρόγραμμα της Ιστορίας καταρτίζεται στο τέλος της δεκαετίας του 1950 με την ύλη να αρχίζει από τη μυθολογία και να τελειώνει με τη μεταπολεμική και την πρώτη μετεμφυλιακή εποχή. Ο στόχος παραμένει ο ίδιος, αυτός του εθνικού φρονητισμού. Στο πρόγραμμα αυτό, η Ιστορία συγκαταλέγεται στα «πατριδογνωστικά μαθήματα» μαζί με την Πατριδογνωσία, την Αγωγή του Πολίτη και τη Γεωγραφία και σκοπός του μαθήματος δηλώνεται ότι είναι ο μαθητής να: «αποκτήση γνησίαν ιστορικήν συνείδησιν», η οποία ταυτίζεται στο πρόγραμμα με το μετεμφυλιακό κλίμα της εποχής, αποκλειστικά με τον πατριωτισμό και τη δόξα των προγόνων. Η μόνη αναφορά στη μεθοδολογία της Ιστορίας περιορίζεται στην προτροπή ότι «επιβάλλεται η συσχετίσις γεγονότων, η σύγκρισις και η αναζήτησις ιστορικών αληθειών».

Το 1964 επιχειρείται αναθεώρηση του Αναλυτικού Προγράμματος και στους σκοπούς προστίθεται και η «εξοικείωση του μαθητή με την αέναη προσπάθεια του ανθρώπου για μάθηση, πρόοδο και ελευθερία» (Παπανούτσος, 1949: 20-28).

Η στρατιωτική δικτατορία αλλάζει το Αναλυτικό Πρόγραμμα το 1969 και ορίζεται ως γενικός σκοπός του μαθήματος της Ιστορίας το να κατανοήσουν οι μαθητές τον ιστορικό βίο του ελληνικού έθνους, να αντλήσουν διδάγματα από την ελληνική ιστορία, να καλλιεργήσουν

⁶Πρέπει να διευκρινιστεί ότι ο Οργανισμός εκδίδει όσα βιβλία είναι «διδασκτικά», δηλαδή τα αναγνωστικά βιβλία Δημοτικού και Γυμνασίου. Τα υπόλοιπα τα χαρακτηρίζει «βοηθητικά», συγγράφονται ύστερα από σχετική προκήρυξη του Υπουργείου και μετά την κρίση, εκδίδονται από ιδιωτικούς εκδοτικούς οίκους. Το αποτέλεσμα είναι να κυκλοφορεί πλήθος «βοηθητικών» βιβλίων όχι μόνο εγκεκριμένων αλλά και χωρίς καμία έγκριση. Έτσι, παρουσιάζεται μια αντιφατική εικόνα: από τη μια αυστηρός έλεγχος του κράτους και από την άλλη ανεξέλεγκτη παραγωγή βιβλίων (Κανταρτζή, 2012: 239-256).

το συναίσθημα της φιλοπατρίας και να προετοιμαστούν ψυχικά και πνευματικά για να γίνουν χρήσιμα μέλη της πολιτικής και εθνικής κοινότητας των Ελλήνων (Μπούντα, 2006).

Στη μεταπολίτευση συντάσσεται νέο Πρόγραμμα και η έμφαση δίνεται στην ευρωπαϊκή διάσταση, χωρίς όμως να αλλάζει ο βασικός στόχος της εθνικής διαπαιδαγώγησης. Το Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1977 ορίζει ως σκοπό του μαθήματος της Ιστορίας την κατανόηση των πολιτικών και πολιτιστικών στοιχείων που συνθέτουν το ιστορικό παρελθόν και παρόν του έθνους, την ανάπτυξη του αισθήματος της φιλοπατρίας και την προετοιμασία για ενσυνείδητη και ελεύθερη συμμετοχή στη ζωή του λαού και της ευρύτερης κοινότητας των λαών. Η ιστορία διδάσκεται από τη Γ' τάξη του Δημοτικού και η ύλη ξεκινά από τη μυθολογία και τελειώνει στη «δοκιμασία του έθνους κατά την περίοδο 1944-49 και τη σημασία της εθνικής ενότητας για την πρόοδο και την ασφάλεια της Πατρίδας».

Η νέα πολιτική ηγεσία συντάσσει τα Αναλυτικά Προγράμματα του 1985 χωρίς μεγάλες μεταβολές από αυτά του 1977 παρά μόνο προσθήσεις για τη σημασία της δημοκρατίας και της ειρήνης καθώς και την αποφυγή της μισαλλοδοξίας. Η ύλη ξεκινά από τη μυθολογία και φθάνει έως τη δεκαετία του 1980. Το 2003 το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο συντάσσει το Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών και τα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών για κάθε γνωστικό αντικείμενο με την εισαγωγή της διαθεματικής προσέγγισης της γνώσης. Σύμφωνα με το νέο Αναλυτικό Πρόγραμμα (ΔΕΠΠΣ):

«Γενικός σκοπός διδασκαλίας της ιστορίας είναι η ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης και της ιστορικής συνείδησης. Η ανάπτυξη ιστορικής σκέψης αφορά την κατανόηση των ιστορικών γεγονότων μέσα από την εξέταση αιτίων και αποτελεσμάτων, ενώ η καλλιέργεια ιστορικής συνείδησης αφορά την κατανόηση της συμπεριφοράς των ανθρώπων σε συγκεκριμένες καταστάσεις και τη διαμόρφωση αξιών και στάσεων που οδηγούν στην εκδήλωση υπεύθυνης συμπεριφοράς στο παρόν και μέλλον. Έτσι με τη διδασκαλία της ιστορίας ο μαθητής μπορεί να αποκτήσει όχι μόνο την επίγνωση ότι ο ιστορικός κόσμος αποτελεί συνέχεια του παρελθόντος, αλλά και την αντίληψη ότι ο σύγχρονος ιστορικός συνδέεται άμεσα με τη ζωή του. Ο σκοπός της ιστορικής σκέψης και της ιστορικής συνείδησης συνδέεται έτσι με το γενικότερο σκοπό της εκπαίδευσης που αναφέρεται στην προετοιμασία υπεύθυνων πολιτών».

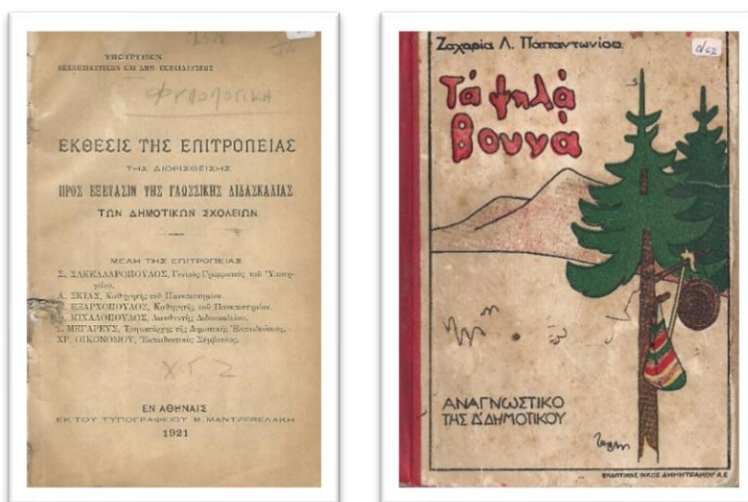
Τον Μάρτιο του 2017, δεκαμελής επιτροπή του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ) κατέθεσε πόρισμα για την αναθεώρηση του Προγράμματος Σπουδών του μαθήματος της Ιστορίας. Σύμφωνα με την ανακοίνωση του ΙΕΠ, το νέο πρόγραμμα σπουδών της Ιστορίας εκφράζει μια νέα φιλοσοφία που στόχο έχει την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, την αντιμετώπιση της αποστήθισης και τη διαμόρφωση πολιτών με δημοκρατική συνείδηση. Οι αλλαγές που προτείνονται στοχεύουν στη βελτίωση του τρόπου διδασκαλίας και του περιεχομένου, ώστε ταυτόχρονα και οι μαθητές να ενδιαφερθούν για το μάθημα, αλλά και το μάθημα να γίνει ενδιαφέρον για τους μαθητές. Για την ΣΤ' Δημοτικού προτείνεται ο περιορισμός των στρατιωτικών γεγονότων της Επανάστασης του 1821 με προβολή κυρίων κοινωνικών ιστορικών γεγονότων (Βόγλης κ. ά., 2017; Μπουζάκης & Κανταρτζή, 2019).

2. Οι «πόλεμοι» για το σχολικό βιβλίο

Τα σχολικά βιβλία έχουν προκαλέσει στη διάρκεια της Ιστορίας της Εκπαίδευσης μεγάλες αντιπαραθέσεις. Σύμφωνα με τους Μπουζάκη και Κανταρτζή, ιδιαίτερα συγκρουσιακά ήταν τα περιεχόμενα των βιβλίων ιδεολογικοπολιτικού περιεχομένου και κυρίως των βιβλίων Ιστορίας και Θρησκευτικών, με αποτέλεσμα να ξεσπούν «πόλεμοι», ιδιαίτερα για τα περιεχόμενα των βιβλίων Ιστορίας που αμφισβητούσαν την κυρίαρχη αντίληψη για την

εθνική ιστορία και τον εθνοποιητικό ρόλο της στη λογική της «Παπαρρηγοπούλειας» προσέγγισης. Ο πόλεμος αυτός είχε ως αποτέλεσμα συχνά και την απόσυρση βιβλίων Ιστορίας (Αθανασιάδης, 2015; Μπουζάκης & Κανταρτζή, 2019).

Εικόνα 7 & 8.

Ως πρώτο μεγάλο «πόλεμο» στην ιστορία των σχολικών βιβλίων μπορούμε να θεωρήσουμε αυτόν που προέκυψε με αφορμή τη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917-1920 που είχε ως αποτέλεσμα το «να καώσει» της Επιτροπείας του 1921. «*Να εκβληθώσι πάραυτα εκ των σχολείων και να καώσει τα υπάρχοντα αναγνωστικά βιβλία ως έργα ψεύδους και κακοβούλου προθέσεως*» πρότεινε τον Φεβρουάριο του 1921 στον Υπουργό Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαιδύσεως, Θεόδωρο Ζαΐμη, η Επιτροπεία, δηλαδή η επιτροπή των διανοουμένων που συγκροτήθηκε για να αξιολογήσει τα 13 αναγνωστικά βιβλία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1917 – τα πρώτα αναγνωστικά που γράφτηκαν στη νεοελληνική γλώσσα⁷. Ωστόσο από τα 13 βιβλία τα βέλη των πολέμων της μεταρρύθμισης προσείλκυσε κυρίως το Αναγνωστικό της Γ' Δημοτικού, *Τα ψηλά βουνά*, γραμμένο από τον Ζαχαρία Παπαντωνίου. «Το διακύβευμα των επιθέσεων δεν ήταν μόνο η δημοτική γλώσσα που χρησιμοποιούσαν, αλλά η ιδεολογία από την οποία εμφορούνταν, πρωτίστως η εθνική και, δευτερευόντως, η κοινωνική. Το βιβλίο κατηγορήθηκε για τάσεις αθεΐας και αντιπατριωτισμού. Για παράδειγμα, επικρίθηκε ότι ο ρόλος που επιφυλάσσει το Αναγνωστικό στην πατρίδα είναι περιθωριακός. Καμία αναφορά στους προγόνους ή στις ηρωικές σελίδες της Ιστορίας», σύμφωνα με τον Χάρη Αθανασιάδη (2015).

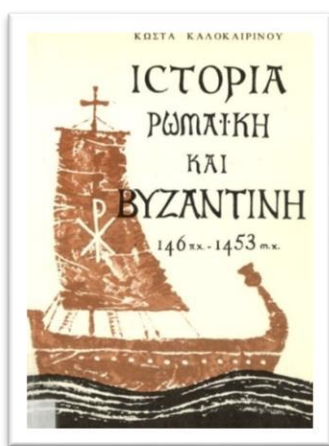
Οι μεγαλύτεροι «πόλεμοι» όμως δημιουργήθηκαν με τα σχολικά βιβλία Ιστορίας, όπως αυτά των Καλοκαιρινού, Σταυριανού, Κόκκινου, Ρεπούση, «πόλεμοι» που οδήγησαν τελικά στην απόσυρση των σχετικών βιβλίων.

⁷Την Επιτροπή αποτελούν οι: Σ. Σακελλαρόπουλος, Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου, Α. Σκίας, καθηγητής του Πανεπιστημίου, Ν. Εξαρχόπουλος, καθηγητής του Πανεπιστημίου, Θ. Μιχαλόπουλος, Διευθυντής Διδασκαλείου, Ι. Μεγαρεύς, Τμηματάρχης της Δημοτικής Εκπαιδύσεως και Χ. Οικονόμου, Εκπαιδευτικός Σύμβουλος. Η Επιτροπή αναπτύσσει το πόρισμά της σε 158 σελίδες, πόρισμα καταδικαστικό για τα αναγνωστικά βιβλία της Μεταρρύθμισης 1917-1920 και καταλήγει με οκτώ προτάσεις προς το Υπουργείο Παιδείας. Από τις οκτώ προτάσεις η πιο σημαντική είναι η δεύτερη που ζητούσε την άμεση απομάκρυνση και κάψιμο των βιβλίων (Κανταρτζή, 2019: 56).

Το βιβλίο της Β΄ Γυμνασίου, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική 146 π.Χ. - 1453 μ. Χ.* του Κώστα Καλοκαιρινού, τότε φιλόλογου στο Κολλέγιο Αθηνών, είναι προϊόν της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης της Ένωσης Κέντρου του Γεωργίου Παπανδρέου, του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας Ευάγγελου Παπανούτσου και του επικεφαλής του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου Ιωάννη Κακριδή. Κυκλοφόρησε το 1965 μαζί με άλλα οκτώ βιβλία Γυμνασίου. Η αντιπαράθεση ήταν σφοδρή συνολικά κατά της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης Παπανδρέου – Παπανούτσου, κυρίως λόγω της στήριξής της στη δημοτική γλώσσα. Ενώ όμως και τα εννέα βιβλία ήταν γραμμένα στη δημοτική γλώσσα, μόνο το εγχειρίδιο *Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική* της Β΄ Γυμνασίου αποσύρθηκε. Ειδικά, για αυτό το βιβλίο, το διακύβευμα αφορούσε κυρίως τη «μαρξιστική αντίληψη» και τη νοηματοδότηση περί του έθνους που θεωρήθηκε ότι μετέφερε, εφόσον απάλειψε, ήδη από τον τίτλο του, το Βυζάντιο ως τμήμα της εθνικής Ιστορίας. «Η βυζαντινή Ιστορία είναι ουχί συνέχεια της ρωμαϊκής, αλλά αυτή ταύτη η συνέχεια της ελληνικής Ιστορίας κατά τους Μέσους Χρόνους», θα δηλώσει τότε η Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών στην εντονότατα επικριτική έκθεσή της για το βιβλίο (Αθανασιάδης 2005: 153). Το βιβλίο αποσύρθηκε από τον τότε Υπουργό Παιδείας στην κυβέρνηση Στεφανόπουλου, Στέλιο Αλλαμανή, «λόγω των γενικότερων συζητήσεων και εντυπώσεων που προκάλεσε στην κοινή γνώμη».

Εικόνα 9.

Το 1985 εισάγεται στα σχολεία η «Ιστορία του Ανθρωπίνου Γένους» για την Α΄ Λυκείου του Λευτέρη Σταυριανού το οποίο προκάλεσε πολλές αντιδράσεις, καθώς υιοθετούσε τη δαρβινική θεωρία για τον άνθρωπο. Ο Σταυριανός έθεσε ως δομή της ιστορικής του αφήγησης όχι το έθνος αλλά τον πολιτισμό του ανθρώπου και τις τρεις μεγάλες τεχνολογικές επαναστάσεις. Διαπραγματεύτηκε δύσκολα θέματα, όπως η αποικιοκρατία και οι ανισότητες που δημιούργησε και για πρώτη φορά επιχειρήθηκε κριτική κατανόηση από τους μαθητές στους οποίους απευθυνόταν. Το βιβλίο αυτό δεν αποσύρθηκε, αλλά αντικαταστάθηκε αθόρυβα το 1990 επί κυβέρνησης Νέας Δημοκρατίας.

Εικόνα 10.

Ένας ιδιαίτερα ενδιαφέρων πόλεμος ξεσηκώθηκε με το βιβλίο της Γ΄ Λυκείου *Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου* της ομάδας του Γιώργου Κόκκινου. Το βιβλίο δεν πρόλαβε καν να εισαχθεί στα σχολεία το 2002, καθώς λογοκρίθηκε από τον τότε υπουργό Παιδείας Πέτρο Ευθυμίου, έπειτα από διαμαρτυρία του Κύπριου ομόλογού του Ουράνιου Ιωαννίδη. Στις 27 Απριλίου 2002 ο Κύπριος υπουργός Παιδείας Ουράνιος Ιωαννίδης θα διαμηνύσει στον Έλληνα ομόλογό του Πέτρο Ευθυμίου την έντονη δυσαρέσκειά του για τον τρόπο με τον οποίο το νέο εγχειρίδιο της Ιστορίας της Γ΄ Λυκείου περιέγραφε και αποτιμούσε τον ένοπλο αγώνα της Εθνικής Οργάνωσης Κυπρίων Αγωνιστών (ΕΟΚΑ) για την αποτίναξη του αγγλικού ζυγού και για την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα. Το εγχειρίδιο είχε γραφεί από 12 νέους ιστορικούς με επικεφαλής τον Γιώργο Κόκκινο, τότε επίκουρο καθηγητή του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Την αντιπαράθεση δημιούργησε κυρίως η πρόταση: «*Την εποχή που ο Τρίτος Κόσμος συγκλονιζόταν από ριζοσπαστικά αντιαποικιακά κινήματα, που έδιναν προτεραιότητα όχι μόνον στην εθνική απελευθέρωση αλλά και στην κοινωνική πρόοδο, στην Κύπρο η ΕΟΚΑ του στρατηγού Γρίβα πρόβαλλε έναν κοινωνικά υπερσυντηρητικό εθνικισμό*». «Η δημόσια διαμάχη κινήθηκε περιστράφηκε κυρίως γύρω από την ΕΟΚΑ: τον ιδεολογικό της προσανατολισμό, τον χαρακτήρα του αγώνα της, τις επιπτώσεις του αγώνα στην πορεία του κυπριακού ζητήματος και την εγκυρότητα της ιστορικής ανασύνθεσης των σχετικών γεγονότων, και την πρόβλεψη απόδοσή τους στο επίπεδο της σχολικής Ιστορίας», σύμφωνα με τον Αθανασιάδη. Η διαμάχη θα τελειώσει με την ανακοίνωση της απόφασης να μη διανεμηθεί το βιβλίο στους μαθητές (Αθανασιάδης, 2005: 99-105).

Το πιο πρόσφατο παράδειγμα –και ας ελπίσουμε το τελευταίο– είναι το βιβλίο της ΣΤ΄ Δημοτικού *Στα νεότερα και σύγχρονα χρόνια* της ομάδας της Μαρίας Ρεπούση (2006-2008), κυβέρνησης Σημίτη που πάντως υποστηρίχτηκε από την τότε υπουργό Παιδείας της κυβέρνησης Κώστα Καραμανλή, Μαριέττα Γιαννάκου. Η διαμάχη για το βιβλίο της Μαρίας Ρεπούση και των συνεργατών της κράτησε περίπου 29 μήνες, από τον Ιανουάριο του 2006 έως τον Μάιο του 2008 με έντονη κινητικότητα ως προς τις δημοσιεύσεις. Το βιβλίο επικρίθηκε για πολλά σημεία του, αλλά αυτό που συζητήθηκε περισσότερο ήταν ότι παρουσίασε ως «συνωσιτισμό» την προσπάθεια των Ελλήνων της Σμύρνης να μπουν σε πλοία κατά τον διωγμό τους από τους Τούρκους στο λιμάνι της Σμύρνης, το 1922, όταν η πόλη καιγόταν. Χαρακτηριστική ήταν η επικριτική στάση ακόμα και της Ακαδημίας Αθηνών κατά του βιβλίου μέσω του σχετικού πορίσματός της επειδή, θεωρεί πως «δε συμβάλλει στην ενίσχυση της εθνικής μνήμης και της ελληνικής αυτογνωσίας». Το βιβλίο αποσύρθηκε άκομψα επί Υπουργού Παιδείας Ευριπίδη Στυλιανίδη και σήμανε το πολιτικό τέλος της

Υπουργού Παιδείας Μαριέττας Γιαννάκου, η οποία κατά το διάστημα της θητείας της το είχε στηρίξει.

Εικόνα 11.

Την περίοδο αυτή έχουν κυκλοφορήσει τα νέα αναλυτικά προγράμματα για όλα τα γνωστικά αντικείμενα και ανάμεσα σε αυτά και της ιστορίας και έχει δημοσιευτεί προκήρυξη για τη συγγραφή νέων σχολικών ιστορίας. Αναμένουμε τα νέα σχολικά βιβλία ιστορίας και ελπίζουμε ότι τα νέα βιβλία δεν θα δημιουργήσουν νέους «πολέμους».

Βιβλιογραφικές αναφορές

Μονιού, Η. (2002). *Η Διδακτική της Ιστορίας*. Αθήνα: Μεταίχιμο.

Αβδελά, Έ. (1998). *Ιστορία και σχολείο*. Αθήνα: Νήσος.

Αγγελάκη, Ρ. (2019). Διαπολιτισμική λογοτεχνία και ιστορικός εγγραμματισμός: εκπαίδευση στον 21^ο αιώνα. Στο Π. Παπαδημητρίου & Χ. Κωσταρής (επιμ.), *Πρακτικά του 3^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου «Η εκπαίδευση στον 21^ο αιώνα: Αναζητώντας την τέχνη, την καινοτομία, τη δημιουργικότητα»*. Β' Τόμος. (σσ. 70-79). Αθήνα: Μουσείο Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης του ΕΚΕΔΙΣΥ. Ανακτήθηκε από <http://www.ekedisy.gr/praktika-3ou-synedriou/?fbclid=IwAR1kg3clGNDuMgObbGr4ZexDLCpbilnD-2Tgl4aJYnkzomPUiLitbChi1s>

Αθανασιάδης, Χ. (2010). Έθνος και Σχολική Ιστορία : η πολεμική στο βιβλίο Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική 146 π.Χ. – 1453 μ.Χ. της Β' Γυμνασίου (1965). *Δοκιμές*, 15-16.

Αθανασιάδης, Χ. (2015). *Τα αποσυρθέντα βιβλία - Έθνος και σχολική ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Βόγλης, Π., Ανδριανοπούλου, Κ., Κασβίκης, Κ., Κόκκινος, Γ., Κουλούρη, Χ., Παληκίδης, Α., Παπανδρέου, Ζ., Πετρίδης, Τ., Πυρπυρής, Π., & Σακκά, Β. (2017). *Σχέδιο προγραμμάτων Σπουδών για το Μάθημα της Ιστορίας στην Υποχρεωτική Εκπαίδευση*. Αθήνα: ΙΕΠ.

Γελαδάκη, Σ. (2019). Σχολικά βιβλία και εκπαιδευτική πολιτική: από τον 19ο στον 20ο αιώνα, *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 19, 10-23.

Γκόλια, Π. (2007). Οι ιστορικές επέτειοι στο σχολικό χωροχρόνο. Στο Α. Ανδρέου (Επιμ.), *Η Διδακτική της Ιστορίας στην Ελλάδα και η Έρευνα στα Σχολικά Εγχειρίδια* (σσ. 549-579). Αθήνα: Μεταίχιμο.

Δημαράς, Α. (2017). *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (1821-1894). Τόμος Α'*. Αθήνα: Το Βήμα.

Δημαράς, Α. (2017). *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (1894-1967). Τόμος Β'*. Αθήνα: Το Βήμα.

- Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων. (2019). *Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας, Προγράμματα Σπουδών-Σχολικά εγχειρίδια: από το παρελθόν, στο παρόν και το μέλλον*. Αθήνα: ΙΕΠ.
- Κανταρτζή, Ε. (1991). *Η εικόνα της γυναίκας. Διαχρονική έρευνα των αναγνωστικών βιβλίων του Δημοτικού Σχολείου*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Κανταρτζή, Ε. (1992). Το παραπρόγραμμα και τα στερεότυπα που επιβάλλει στους ρόλους των δυο φύλων. *Νεοελληνική Παιδεία*, 24, 107-114.
- Κανταρτζή, Ε. (1994^α). Ιστορία των ελληνικών αναγνωστικών βιβλίων. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 75, 30-34.
- Κανταρτζή, Ε. (1994^β). Ιστορία των ελληνικών αναγνωστικών βιβλίων. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 76, 44-50.
- Κανταρτζή, Ε. (2002). *Ιστορική αναδρομή της εικονογράφησης των παιδικών και σχολικών βιβλίων*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Κανταρτζή, Ε. (2003). *Τα στερεότυπα του ρόλου των φύλων στα σχολικά εγχειρίδια του Δημοτικού Σχολείου*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Κανταρτζή, Ε. (2012). *Ιδεολογία και εκπαιδευτική πολιτική: ίδρυση και λειτουργία του ΟΕΣΒ από το 1937 έως το 1981*. Στο Κ. Δ. Μαλαφάντης κ. ά. (Επιμ.), *Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Έρευνα, Πρακτικά του 7ου Πανελληνίου Συνεδρίου*. Τόμος Α' (σσ. 239-256). Αθήνα: Διάδραση.
- Κανταρτζή, Ε. (2019). Η εικόνα χίλιες λέξεις: σχολικό βιβλίο και εικονογράφηση. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 19, 49-63.
- Καρακατσούλη, Α. (2011). *Στη χώρα των βιβλίων. Η εκδοτική ιστορία του Βιβλιοπωλείου της Εστίας 1885-2010*. Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Καυκά, Δ. (2019). Η διαφοροποίηση στο μάθημα Ιστορίας: Παράδειγμα εφαρμογής στην ιστορία ΣΤ' Δημοτικού. Στο Π. Παπαδημητρίου & Χ. Κωσταρής (Επιμ.), *Πρακτικά του 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου «Η εκπαίδευση στον 21^ο αιώνα: Αναζητώντας την τέχνη, την καινοτομία, τη δημιουργικότητα»*. Τόμος Β'. Ανακτήθηκε από <http://www.ekedisy.gr/praktika-3ou-synedriou/?fbclid=IwAR1kg3clGNDuMgObbGr4ZexDLCPbiInD-2Tgll4aJYvzkzomPUiLitbChi1s>
- Καψάλης, Α., & Χαραλάμπους, Δ. (2008). *Σχολικά εγχειρίδια: θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*. Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Κοκκίνη, Ε. (1989). *Δημήτρης Γληνός. Η εποχή, η ζωή και το έργο του. Τα αναγνωστικά του δημοτικού σχολείου 1910-1920*. Αθήνα: Φιλιππούτης.
- Κοκκώνης, Ι. (1850). *Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής, Περί των βοηθητικών γνώσεων*. Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου Βλαστού.
- Κόντονη, Α. (1997). *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*. Αθήνα: Κριτική.
- Κουλούρη, Χ. (1988). *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία 1834-1914. Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων - Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνική Νεολαίας.
- Κουλούρη, Χ. (2000). *Οι «σκοτεινοί αιώνες» του οθωμανικού παρελθόντος μας*. Αθήνα: Το Βήμα.
- Λέφας, Χ. (1942). *Ιστορία της Εκπαιδευσεως*. Εν Αθήναις: ΟΕΣΒ.
- Μαριόλης, Δ. (2007). Η σχολική ιστορία στην κλίση του Προκρούστη. Στο Χ. Κάτσικας & Κ. Θερνανός (Επιμ.). *Νέα αναλυτικά προγράμματα και βιβλία στο σχολείο*. Αθήνα: Guttenberg.

- Μαυροσκούφης, Δ. (2007). Τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας. Καταστροφική διδακτική ή στρατηγική πρόκλησης ηθικών πανικών; Στο Ανδρέου Α. (Επιμ.) *Η Διδακτική της Ιστορίας στην Ελλάδα και η Έρευνα στα Σχολικά Εγχειρίδια* (σσ. 74-75). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μήτσης, Ν. (1999). *Η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (1822-1993). Παράθεση πηγών*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μπαξεβάνη, Π., & Παπακωνσταντίνου, Δ. (2016). Ανασχεδιάζοντας τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας: Θεωρία της Γνώσης και αισθητική εμπειρία στη διδασκαλία της Ιστορίας. Στο *Προγράμματα Σπουδών - Σχολικά εγχειρίδια: Από το παρελθόν, στο παρόν και στο μέλλον, Πρακτικά του 1^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου* (σσ. 543-550). Ανακτήθηκε από <http://www.ekedisy.gr/category/ekdoseis/>
- Μπουζάκης, Σ., & Κανταρτζή, Ε. (2019). *Τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας του δημοτικού σχολείου (1917-2017). Η διαχείριση των εθνικών τραυμάτων, επιτευγμάτων και μύθων*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μπούντα, Ε. (2006). *Η Ιστορία στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση – Αναλυτικά Προγράμματα και Ιστορική Σκέψη Μαθητών* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Ξωχέλλης, Π. (2009). Το σχολικό βιβλίο ως μέσο διδασκαλίας και αντικείμενο εκπαιδευτικής έρευνας. Στο *Τα διδακτικά εγχειρίδια, Πρακτικά 10^{ου} Συνεδρίου*. Λευκωσία: Εκπαιδευτικός Όμιλος Κύπρου.
- Παπαδημητρίου, Π. (2019). Σχολικά εγχειρίδια: εργαλείο ή τροχοπέδη; (από τη σκοπιά των εκπαιδευτικών). *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 19, 168-172.
- Παπανούτσος, Ε. (1949). Το μάθημα της ιστορίας, *Παιδεία*, 28, 20-28.
- Πετρίδης, Δ. Γ. (1881). *Στοιχειώδεις πρακτικά οδηγία περί διδασκαλίας μαθημάτων εν τοις δημοτικοίς σχολείοις*. Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού.
- Τερζής, Ν. (2008). *Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: ιστορικοκοινωνιολογικό πλαίσιο και «μελέτες» περίπτωσης*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. (1920). “QUO USQUE TANDEM” ή Η νέα σχολική γλώσσα και ο κ. Γ. Ν. Χατζιδάκις. *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 7, 88-195.
- Φραγκουδάκη, Α., & Δραγώνα, Θ. (Επιμ.). (1997). *Τι είν’ η πατρίδα μας, Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Παράρτημα

Τα σχολικά βιβλία τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως πηγές ανήκουν στις Συλλογές του Μουσείου Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης του Εθνικού Κέντρου Έρευνας και Διάσωσης Σχολικού Υλικού.

